

BIRÓ A. ZOLTÁN

INFORMÁLIS STRATÉGIÁK VIDÉKI TÉRSÉGBEN

Formális és informális vonzásában

■ A társadalomtudományi elemzést végzők számára hasznos, sok eredményt hozó megközelítést kínálnak azok az eljárások amelyek azt vizsgálják, hogy egy-egy közösség, kisebbségi társadalom vagy vidéki térség helyzete vagy működése milyen mértékben felel meg a hivatalosnak, normatívnak, általánosan elfogadottnak tekintett kereteknek, szabályoknak, eljárásoknak, mutatóknak, vagy mennyire tér el azoktól. Az így formálódó helyzetkép – például egy vidéki, periferikus jellegű térségi társadalom esetében – meggyőzően, adatszerűen mutatja be a vidéki társadalomnak a fejlett térségekhez viszonyított lemaradását, a hiányokat, az igényeket, nem utolsósorban ezek a társadalomismereti anyagok a fejlesztéspolitikai tervezés kiindulópontjaként is szolgálnak.

Milyen képet kapunk a társadalom működéséről abban az esetben, ha megváltoztatjuk az elemzés nézőpontját, és azt vizsgáljuk, hogy a vidéki térségben élők vagy maga a vidéki társadalom egésze miként viszonyul a számára adott, külsőnek, hivatalosnak tekintett keretekhez, szabályokhoz, elvárásokhoz? Milyen mértékig és milyen módon fogadják vagy nem fogadják el ezeket a kereteket és szabályokat? Mikor, miért, milyen módon és milyen mértékig azonosulnak velük? Eltűrik, megvetik, megkerülik ezeket, vagy pedig formálisan eljátsszák a keretek és szabályok elfogadását, de közben saját körben kinevetik, lefokozzák, megszegik

**„...a formális és az
informális világ
gyakorlatilag naponta
ütközik egymással...”**

azokat, és a formális azonosulás játszmái mögött saját kereteket és szabályokat próbálnak alkotni a maguk számára, így alkotva és működtetve egy informális saját világot, amely a formális világ ellenében vagy azzal párhuzamosan a mindennapi egyéni és közösségi életvezetést legalább annyira meghatározza – esetenként talán még nagyobb mértékben – mint a formális keretek?

A formális keretek (jogszabályok, adminisztratív keretek, ideológiák, általános elfogadott normák és értékek stb.) a mindennapi egyéni és közösségi életvezetésünket keretezik, gondolkodásunkat irányítják, cselekvéseinket szabályozzák. Ezek időnkénti kisebb-nagyobb megszegése mindennapi egyéni életvezetésünk része. Nem kevés esetben a hiány, a gyakorlati hasznosság kényszeríti ki, hogy a szabályoktól eltérő megoldásokhoz folyamodunk, de az is gyakran tapasztalható, hogy az informális megoldás az egyéni siker, a társadalmi presztízs, az egyéni kreativitás és önmegvalósítás hordozója. Mi a helyzet abban az esetben, ha nem az egyén hanem egy kisebb-nagyobb közösség érzi/tudja úgy, hogy a számára adott hivatalos keretek és szabályok kisebb vagy nagyobb része nem a közösség érdekeit szolgálja, és közösségi léptékben, hallgatolagos vagy nyíltan megfogalmazott közösségi konszenzus alapján negligálja azokat, vagy fordul saját érdeket szolgáló informális eljárásokhoz? Ez utóbbiak köre – tartalmát, megjelenési módját, társadalmi szerepét illetően – sokféle lehet, és az sem mellékes, hogy a közösségi háttér a sok egyéni informális megoldást becsatornázza, legitimálja, a hivatalos keretektől és szabályoktól való eltérés gyakorlása közösségi léptékben társadalmi normává válik. Az adminisztratív ügyintézés kereteinek megkerülésétől a szimbolikus események kreatív világáig számtalan mód kínálkozik arra, hogy a közösségi háttér felmentést, támogatást adjon az olyan eljárásoknak, amelyek egyfelől szabályszegésnek, másfelől közösségi önmegvalósításnak mutatkoznak.

Az informalitás témakörét ismertető Danyi Gábor és Vígvári András¹ szerzőpáros alapos, áttekintő jellegű tanulmánya egész sor olyan megközelítést ismeret, amelyek a témakör részletesebb vizsgálatához kiindulópontokat kínálnak. Az informalitás kutatásának kiinduló kérdése azzal kapcsolatos, hogy megragadható-e, leírható-e az az „instrumentális és pragmatikus mindennapi viszony”,² amelyet egy társadalmi csoport, közösség alakít ki és tart fenn egy számára adott, külsőnek és különállónak tekintett kerettel, szabályrendszerrel kapcsolatban. Ezt a viszonyt tudások, magatartások, értékek, hitek és nem utolsósorban ezeket naponta kifejező cselekvések hordozzák sokféle formában, a nyílt vagy rejtett szembenállástól a kreatív önmegvalósításon, a túlélési módozatok megtalálásán és a pragmatikus ügyintézésen át a külső/felső keretekkel és szabályokkal való azonosulást megjátszó szerepekig. Az informalitás sokszínű társadalmi jelenség, mondják a témakör kutatói, és ebben a kijelentésben az is benne van, hogy a mindennapi gyakorlatban a formális és informális alkotóelemek összekapcsolódnak, komplementer módon kiegészítik egymást. Jellemző példa erre az informális munkavégzés, amely sok esetben fontosabb, mint a bérmunka, vagy akár a megélhetés kényszerű részévé válik. Az informális stratégiák szerepe időként fölértékelődik, más időszakokban csökken, egyes esetekben a társadalmi ellenállás formáját öltheti, más esetben a sikeres alkalmazkodás esélyét kínálja. Sokkal több mint szabályszegés, hiszen a hivatalostól eltérő megoldás a problémamegoldás, a siker, a kreativitás, a személyes adottságok érvényesítésének társadalmi normaként működő eljárása is lehet. Függetlenül attól, hogy az informális stratégiák milyen mértékben kidolgozottak, minden esetben jellemző rájuk a

barkácsolás abban az értelemben, hogy az informális eljárás kidolgozója/alkalmazója abból az eszköztárból dolgozik, ami a közvetlen környezetében rendelkezésre áll. Mindez együttesen azt jelzi, hogy az informális eljárások háttérben társadalmi örökség van, és az informalitás működése a társadalmi tanulás és a társadalmi tudás inherens része. Az informalitás társadalomformáló erejét jelzi Jerzy Kochanowski³ megjegyzése, aki lengyelországi kutatásokra hivatkozva hangsúlyozza, hogy az állampolgárok nagy része elsősorban a családjával, a hozzá közelálló társadalmi csoporttal azonosul, csak ezt követően a nemzettel, és legvégül az állammal.

Hogyan működik egy olyan társadalom, amely egyrészt vidéki jellegénél és társadalomtörténeti hagyományainál fogva az azonosulások terén a rokon, területi alapú hálózatoknak, illetve a lokalitásnak ad prioritást, másrészt etnikai kisebbségi helyzete folytán többszörösen kitett helyzetben van, már ami a külsőnek és különállónak tekintett keretekhez és szabályokhoz való kötelező viszonyulást illeti? Hogyan viszonyul a formális keretekhez a vidéki világ, amely a központoktól való távolság, a periferikus helyzet, a kisebb-nagyobb fokú mellőzöttsége okán vagy saját identifikációs igénye alapján nem csupán lehetségesnek, hanem sok esetben egyenesen indokoltnak, jogosnak tartja a saját világ, a saját érdek szerinti cselekvéseket akkor is, ha azok nyíltan vagy burkoltan szembenemennek a formális, hivatalos, szabályos megoldásokkal? Mennyire fontosak azok a társadalomtörténeti tapasztalatok, amelyek évszázadok során, az időnként változó külső/felső keretekhez és szabályokhoz való viszonyulás eredményeként nem csupán tacit tudás formájában szűrődtek le, hanem kulturális minták formájában továbbadtak habitusok formájában is? Megérhető-e, értelmezhető-e egy ilyen vidéki társadalom mai működése az informalitás sokszínű jelenségének feltárása, elemzése nélkül?

Összeállításunk a fentiekben jelzett instrumentális és pragmatikus viszony elemzésével foglalkozik a székelyföldi térségben folytatott kutatások alapján. Az egyes tanulmányokban bemutatott leírások, példák csupán plasztikus illusztrációi az informalitás sokféle, a hétköznapi tudást és életvezetést át- meg- át- szövő sokszínű világának. Ami hasznosnak mutakozó célkitűzés lehet az ilyen jellegű megközelítések számára: kísérlet arra vonatkozóan, hogy megragadjuk az informalitás társadalmi szerepét. Mi a szerepük a vidéki térség cselekvői számára? Miben áll a társadalmi hasznuk a cselekvők által kialakított társadalmi szerkezetek hatékony működtetése szempontjából? Miért magas a társadalmi értékük a hivatalos szabályokkal, keretekkel szemben?

Egy jellegzetes példa

■ B. A. története az 1970-es évek közepéhez kapcsolódik. Géplakatosként faluról ingázott a közeli kisváros élelmiszergépgyártó üzemébe. Híre ment a faluban, hogy „jó pénzért laskavágót” készít, olyan kézi húsdarálóhoz hasonló konyhai eszközt, amely a háziasszonyok számára kiváltja a vasárnapi húsleves készítéséhez szükséges, időigényes kézi tésztametélést. A laskavágó nem csupán megkönnyítette a munkát, hanem háztartási újítást, presztízs is jelentett azok számára, akiknek sikerült ilyen készíttetniük. B. A. számára sorozatban jöttek a felkérések. Minden bizonnyal olyan eszközt készített, amelyet láthatott valahol, de amelyet a kereskedelemben nem lehetett beszerezni. A laskavágókat egyéni barkácsolási mód formájában nyilván a munkahelyén, a gyárban, munkaidejében

készítette, ehhez otthon sem felszerelése, sem nyersanyaga nem volt. Nem ismeretes, hogy milyen alkut köthetett a munkahelyén a feletteseivel de több évig sikeresen kiszolgált a megrendelőit. Nem emelte az árat, nem gyártott többet, nem újított, pontosan lehetett tudni, hogy ha egy megrendelő föliratkozik a várólistára. akkor mikor számíthat a laskavágóra. A potenciális megrendelők nem közvetlenül keresték meg, hanem közvetítőkön keresztül (rokon, ismerős, akinek már készített laskavágót), így az egész ügylet egyfajta bizalmas jelleget öltött, és B. A. számára közösségi státust termelt.

A laskavágó-készítést, mint oly sok informális megoldást abban az időszakban, a hiány hívta életre. Ugyanakkor ez a megoldás jóval több mint a hiányhelyzet kezelése, jóval több, mint a szocialista vállalat erőforrásainak megcsapolása, jóval több, mint kényszerű alkalmazkodás, túlélésre való törekvés. Benne van a siker, az önmegvalósítás, a kreativitás, a barkácsolás, az identitásépítés, a hálózati szerveződés, az adott hivatali keretektől és szabályoktól eltérő kisvilágépítés gyakorlata is. Fontos elem a hivatali keretek által termelt korlát (a hiány), fontos elem a szabályszegés is (nem saját erőforrások saját célokra való hasznosítása), a szóban forgó társadalom működésének megértése szempontjából azonban az igazán fontos az a társadalmi magatartási minta, amely a fenti és a lenti világ interakciója nyomán kitermelődött, és társadalomműködési gyakorlatként egy bizonyos ideig tartóssá, közösségi szinten elfogadott és támogatott működési gyakorlattá vált. Abban a társadalmi kontextusban, amelyben külsőnek/felsőnek tekintett korlátok, törvények, hiányok szorították keretbe a mindennapi életvezetés normálisnak tartott működését, az informális stratégiák alkalmazása, a barkácsolt életvitel nem csupán gyakorlati megoldásokat hívott életre, hanem annak érzetét/tudatát is, hogy a külső/felső keretekhez viszonyítva „én is vagyok valaki”, „én is cselekvő alany vagyok”, „elértem én is valamit”.

Megközelítési lehetőségek

■ A külső/felső szigorú keretek felszámolódtak 1989 után, azonban az informális megoldások korántsem tűntek el, sőt a mindennapi tapasztalat szerint megsokasodtak. Sok jel mutat arra, hogy az informális megoldásokba a vidéki térség szereplői több energiát fektetnek, mint a formális megoldásokba. A privatizáció folyamata, a munkahelyszerzés, a külföldi vendégmunka, a hivatalokhoz és a hivatalos személyekhez való viszony, a jogszabályok és előírások kezelési módja, a tudásszerzés egyéni módozatainak fölértékelődése, a barkácsolás sokféle formájának előtérbe kerülése mind az informalitás társadalomformáló erejét jelzi. Az informális stratégiákból elég sok van, megnyilvánulási formájuk elég sokszínű ahhoz, hogy társadalomkutatóként ne tudjunk eltekinteni tőle. A székellyföldi, többségében rurális jellegű vidék társadalma – akár az 1989-es rendszerváltás előtti időszakot vizsgáljuk, akár az elmúlt három évtizedet – a közösségi magatartások szintjén is az informális stratégiák széles skáláját kínálja. A KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja keretében szervezett kutatási programok az informalitás több megjelenési módját is érintették, ritkább esetben ezzel a terminológiával, az esetek többségében a mindennapi életvezetés elemzésének részeként. A formális és az informális társadalmi nyilvánosság és ünneplési gyakorlat működésének és viszonyának elemzése, a két szféra közti „átjárási gyakorlatok” vizsgálata Bodó Julianna tanulmányaihoz kapcsolódik,⁴ a „fenti” és a „lenti” társadalom kapcsolatának vizsgálata, a hivatalos kereteken

belüli vagy attól eltérő kisvilágok építésének kutatása azonban – az informalitás kategóriájának explicit használata nélkül – több kutatási program tárgyát képezte⁵. Ebbe a körbe sorolható az 1989 előtt megjelent két tanulmánykötet (az első a folklorizmus jelenségével,⁶ a második a fiatalok életvezetési mintáival foglalkozott⁷), valamint a TETT kiadványaiban publikált több tucat kisebb elemzés⁸. Az utóbbi évtized kutatási anyagaiban a szimbolikus térhasználat,⁹ a külföldre irányuló munkamigráció,¹⁰ illetve a lokalitás működésének vizsgálata¹¹ jelentett keretet informális stratégiák bemutatására, de az informális eljárások elemzése a térségi agrárinnovációs folyamatok elemzésében is előtérbe került, különösen a vállalkozások társadalmi beágyazódását célzó vizsgálatokban¹². Csupán felsorolásszerűen jelezzük azokat a megközelítési módokat, amelyek ebben a vidéki térségben az informális stratégiák, illetve az azok nyomán termelődő közösségi jellegű kulturális patternek elemzési szempontjaira és lehetőségeire utalnak.

– Az 1989 előtti időszakban kialakult „átjárási gyakorlatok” tartósan tovább élnek a térségben, de most már a sajátjuk nevezett, kisebbségi hivatalos, intézményi keretekhez való viszonyulásban is gyakran megjelennek.

– A településszintű lokális szerkezetek (tulajdonformák, szerveződések, tevékenységi formák, magatartásbeli struktúrák, értékrendszerek) rehabilitációs folyamatai nagyon sok esetben jól láthatóan arra törekednek, hogy elkülönüljenek a felső/külső hivatalos struktúráktól, akár szembenállások, akár alternatív változatok kidolgozása révén.

– Tartósan tovább élnek a reciprocitás különböző formái is, legyen szó munkacseréről, ajándékozásról, a kölcsönös lekötelezettségek sokféle formájáról. Mindez nem csupán a hivatalosnak, normatívnak tekintett eljárások mellőzésével, hanem azok leértékelésével is jár.

– A közösségi jellegű identitásépítési folyamatok elsődleges terepe a lokalitás, de az etnikai, vallási tartalmakkal telített szimbolikus közösségi események nagyobb léptékben is az állami/hatalmi keretektől való elkülönülő gyakorlati formái.

– A korábbi évtizedek informális gyakorlatainak hatására utal az a típusú bar-kácsolás (a közvetlen környezetben rendelkezésre álló, saját eszközkészlet és tudás használata a kivitelezésben), amely fölértékeli a kézműves megoldásokat, a többféle kompetenciát, a megoldásban érvényre jutó egyediséget, a több lábbon állást, a holizmust, és amely végső soron a háztartások működésétől a vállalkozásokig, a civil szerveződésektől a sajátjuk tudott intézményekig szigetszerű működési modellekhez vezet.

– Az informalitás működésének új terepe a közösségi média, amely az új típusú hálózatosodás, illetve a közösségi tudás termelésének új lehetőségeit kínálja.

– Az informalitás jelentős társadalmi szerepére utal a tacit tudás fölértékelődése, ezzel párhuzamosan az intézményes tudásszerzés hivatalos formáinak (oktatási intézmények) fokozatos leértékelődése, a térségbe irányuló tudás-transzfer folyamatokban az informális megoldások előnybe részesítése.

– Újszerű, egyelőre teljes mértékben mellőzött kutatási terepet kínál az a széles körű – részben tudatos, részben ösztönös – gyakorlat, amely a kisebbségi intézmények és szervezetek informális megoldásainak elleplezésére irányul.

– Az informalitás sajátos és érdekes terepét kínálják azok a megoldások, amelyek révén a térség szereplői antropomorfizálják, a maguk képére formálják –

akár cselekvések, akár nyelvi-szimbolikus manőverek révén – a térségbe vagy a térségre irányuló, külső/felső támogató jellegű beavatkozásokat (adomány, gazdasági beruházás, politikai vagy ideológiai transzfer, tudástranszfer, hivatalos szereplés). Ebben az esetben a térségi informális világ táplálkozik a formalitásból átfogalmazás, nyelvi birtoklás, szimbolikus felülkerekedés, eltávolítás, kigúnyolás révén, az eredmény a sajátnak érzett/tudott világ legitimitásának védelme.

Nyitott kérdések, elemzési módok

■ Milyen társadalom konstruálódik olyan térségben, amelyben – a társadalomtörténeti tapasztalat tanúsága szerint – a hatalmi struktúrák a térségi szereplők megítélése szerint tartósan „idegenek”, amelyben a formális és az informális világ gyakorlatilag naponta ütközik egymással? A két szint néha kiegészíti egymást, egyes esetekben párhuzamosan működnek egymás mellett, máskor oppozícióban vannak egymással. Az egymáshoz való viszony néha hangos és látványos eseményekben jut kifejezésre, máskor rejtett vagy éppen társadalmi tabu teszi láthatatlanná. Az informális stratégiák néha háttérbe szorulnak, de gyorsan tudnak aktivizálódni, amikor szükség van rájuk. Az informalitás társadalmi tudásra támaszkodik és működése révén újratermeli ezt a közösségi tudást. Ha tartós az informális stratégiáknak működési terepet kínáló társadalmi kontextus – és a vizsgált vidéki térség esetében ez tapasztalható – akkor nagy valószínűséggel az a helyzet áll elő, hogy az informális világ inkább a saját helyzet biztosításába, túlbiztosításába ruház be és kisebb mértékbe a változásba. A formális és az informális közti viszonyban a formális a nagyobb, az erősebb, az általánosabb, a hivatalos, a legitim, a szabályos, a keret. Arra törekszik, hogy átfogó folyamatokat generáljon, rendet tartson, terjeszkedjen, minél nagyobb térben általánossá váljon. Az informális a kicsi, a helyi, az alkalmi, az egyedi, a normától eltérő. Kiutakat keres, külső hatásokat mérsékel, véd, szigetel, konstruál. A két szint interakciója – amennyiben folyamatos – társadalmi mintázatokat hív életre és stabilizálja azokat. A két szint interakciója során termelődő, hosszabb-rövidebb ideig állandósuló mintázatok egy idő után – kisebb vagy nagyobb körben – társadalmi mintává, normává, értékévé válnak. Az informális stratégiák fontos társadalmi szerepe – az Alena V. Ledeneva szerkesztésében megjelent, több mint kétszáz térség informális stratégiáit bemutató enciklopédikus példátár¹³ olvasva – aligha kérdőjelezhető meg. Természetesen az informális stratégiák leírása is fontos, már csak annak érdekében is, hogy a társadalom működésének ez a szintje is valamelyes legitimitást nyerjen, legalább részben megszabaduljon attól a gyanúsítástól, hogy az informalitás az szükségszerűen csak valami káros, törvénytelen, normaszegő eljárás lehet. Összeállításunkban egyfelől arra törekszünk, hogy példákat, szempontokat, módszereket ismertessünk az informális stratégiák megragadására vonatkozóan, másfelől pedig kísérleteket tegyünk azoknak a társadalmi mintázatoknak a leírására, amelyek a formális és az informális szint interakciója nyomán termelődnek, és amelyek egyfajta kulturális patternné válva ebben a vidéki térségben sok esetben eredményesen keretezik a mindennapi életvezetés gyakorlatát.

■ JEGYZETEK

1. Danyi Gábor – Vigvári András: *Túlélés, ellenállás, adaptáció: informális gyakorlatok Magyarországon és Lengyelországban*. Replika 110, 2019. 11–31. (A továbbiakban: Danyi–Vigvári 2019.)

2. Danyi-Vigvári 2019. 19.
3. Uo. 20.
4. Bodó Julianna: *A formális és informális szféra ünneplési gyakorlata az 1980-as években*. Scientia Humana sorozat, MTA – Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 2004.; Bodó Julianna: *A nyilvános és a privát. Az ünnep szerepe a szocialista nyilvánosság és a privát szféra működésében*. In Bodó Julianna (szerk.) Miénk a tér? Szimbolikus térhasználat a székelyföldi régióban. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2000.; Bodó Julianna: *Átjárás technikák a szocializmusban a társadalom privát és hivatalos szférája között*. In Bodó Julianna (szerk.) Szimbolikus térhasználat – székelyföldi változatok. Státus Kiadó, Csíkszereda, 2021. 59–96.
5. Ebbe a témakörben sorolható: Biró A. Zoltán – Biró Albin – Bodó Julianna – Gagy József – Oláh Sándor – Túros Endre: *Gazdasági elit a Székelyföldön – 1993*. In Túros Endre (szerk.) Váلتozásban? Elemzések a romániai magyar társadalomról. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 1995, 153–186.; Biró A. Zoltán – Bodó Julianna – Gagy József – Túros Endre: *Szocialista urbanizáció a hetvenes-nyolcvanas években. Az átmeneti életformákban működő stabilizációs stratégiák vizsgálata a Csíki-medencében*. Antropológiai Műhely 1994/2.(5.), 81–94.; Biró A. Zoltán – Bodó Julianna: *A „hargitaiság”. Egy régió kultúraépítési gyakorlatáról*. In Bodó Julianna (szerk.) Fényes tegnappunk. Tanulmányok a szocializmus korszakáról. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 1998, 195–210.; Biró A. Zoltán – Bodó Julianna: *Kizárási és bekebelezési technikák interetnikus kapcsolatokban*. In Gagy József (szerk.) Egy más mellett élés. A magyar–román, magyar–cigány kapcsolatokról. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 1996, 15–44.; Bodó Julianna (szerk.) *ALMA – Access to the labour market*. Alutus Kiadó, Csíkszereda, 2004.
6. Biró A. Zoltán – Gagy József – Péntek János (szerk.): *Néphagyományok új környezetben. Tanulmányok a folklórizmus köréből*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1987.
7. Rostás Zoltán (szerk.): *Hát ide figyelj, édes fiam. Esszék az ifjúságkutatás köréből*. Albatrosz Kiadó, Bukarest, 1989.
8. Kondorosi Ferenc: *Kapcsolat – környezet – közösség. Csíkszeredai antropológiai írások*. Politika+Kultúra Alapítvány, Budapest, 1992.
9. Bodó Julianna – Biró A. Zoltán: *Szimbolikus térfoglalási eljárások*. In Bodó Julianna (szerk.) Miénk a tér? Szimbolikus térhasználat a székelyföldi régióban. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2000.; Bodó Julianna – Biró A. Zoltán: *Szimbolikus térhasználat változó szerepben*. Replika, 105. 2017, 147–161.
10. A munkamigráció kutatásával folyamatosan foglalkoztunk a KAM keretében, ebből a témához szorosabban kapcsolódik: Bodó Julianna: *Diskurzusok és életutak a migráció tükrében*. Scientia Humana, Budapest, 2008.; Bodó Julianna: *Labour Migration in the Seklerland after the Regime Change. A Review of an Anthropological Research Programme*. Acta Universitatis Sapientiae, Social Analyses, 1/1, 2011, 108–118. ISSN 2248 0854 (online version). ISSN 2069 7449 (printed version). ISSN-L 2069 7449. <http://www.acta.sapientia.ro/acta-social/C1-1/Social1-7.pdf>
11. A témával csoportos DOMUS program zárójelentésében foglalkoztunk, ebből részlet: Biró A. Zoltán – Krézsek Erika – Ozsváth-Berényi Hajnal – Aczél Zsuzsa – Biró Z. Zoltán: *Nemzeti identitás – lokális identitás – versenyképesség*. In: Bodó Julianna (szerk.) Vidék és Társadalom. DOMUS csoportos kutatási programok. KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Státus Kiadó, Csíkszereda. 2011, 39–72.
12. Biró A. Zoltán: *Agrárinnovációs folyamat a székelyföldi térségben. Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek, Gazdaság-Régió-Társadalom*, 2018. 3, 88–97. <https://www.strategiaifuzetek.hu/files/150/Strategiai%20fuzetek%202018-3.pdf>; Biró A. Zoltán – Sárosi-Blága Ágnes: *Embeddedness or Marginalization? Aspects for Analysing the Local Embeddedness of Innovative Agricultural Enterprises in Szeklerland*. Acta Universitatis Sapientiae, Social Analyses, 2022.10, 77–93. <http://www.acta.sapientia.ro/acta-social/C10/social10-04.pdf>; Biró A. Zoltán – Sárosi-Blága Ágnes: *Paradigm Shift or Individual Experiment? A Socio-analysis of Agricultural Innovation Processes in a Rural Region*. PSIHOLOGIA SOCIALĂ 48 (II)/2021, 57–74.; Biró A. Zoltán – Sárosi-Blága Ágnes – Kovács Judit-Tünde: *Changes in the Role of Agriculture from the Perspective of Innovative Agricultural Entrepreneurs. The Case of Szeklerland, Eastern Transylvania*. European Countryside 14(1), 2022, 51–66. <https://doi.org/10.2478/euco-2022-0003>.
13. Ledeneva Alena (szerk.): *The Global Encyclopaedia of Informality I* London: UCL Press, 2018.

KOVÁCS ESZTER

MEGKÖZELÍTÉSEK AZ INFORMALITÁS VIZSGÁLATÁHOZ

Bevezetés

■ A mai hétköznapi szóhasználatban az *intézés*, *ügyeskedés*, *megoldjuk okosban*, *uram bátyám*, stb. kifejezések mind az informalitásra utalnak. A beszédhelyzetben elfoglalt pozíciótól és az adott diskurzustól függően pozitív vagy negatív konnotációval bírnak. A nepotizmus, klientelizmus, fekete- és szürkegazdaság kifejezések is gyakoriak a média- és a közéleti diskurzusokban. A legtöbb kontextusban az informalitás az alkalmi, a nem formális, a társadalmi szabályokhoz nem kötött szituációt, az illegális, a nem hivatalos, a kötetlen, „a színpalak mögötti” és a személyesebb viselkedésmódot jelöli. A székelyföldi településeken is más-más jelzőkkel illetik az informális gyakorlatokat a köznyelvben, így: *a fekete vaj*, *a pult alatt*, *a zsebbe nyúlós pohár pálinka* stb. Ezek a társadalmi cserék különböző fajtáját és motivációit jelölhetik, többnyire a szocializmus időszakából átörökített kifejezések.

Maga az informalitás a társadalomtudományokban használatos kifejezés, viszont máig nem alakult ki egy széles körben elfogadott definíciója. Hasonló a magyarázat, mint a fentiekben, hiszen a reciprocitás és az ajándékozás¹ a kaláka,² a hétköznapi ellenállás,³ a szervezeti működés,⁴ a cenzúra⁵ stb. mind kiterjedt szakirodalommal rendelkező tématerületek, amelyek szoros összefüggésben állnak az informalitással. Amit mindenképpen el kell fogadnunk, hogy az informalitás rendezetlen természetű,⁶

**„A rejtett gyakorlatok
többnyire kimaradnak
a hivatalos
diskurzusból.”**

globálisan jelen lévő és a társadalmak minden rétegében mélyen gyökerező,⁷ történelmi korszaktól,⁸ etnikumtól és kultúrától független jelenség, amely mikroszinten, a lokalitásban is megragadható, viszont megnyilvánulási formái nem feltétlenül univerzálisak. Ha definíciót kellene alkotunk, akkor a fenti jellemzők megkerülhetetlenek, viszont Alena Ledenevához csatlakozva, úgy vélem, nem szerencsés egy meghatározásba beszorítani az általában láthatatlan, a hétköznapi szürke zónáiban elhelyezkedő társadalmi gyakorlatot, mivel az informalitás lehet gazdasági gyökerű és szimpla hétköznapi társadalmi csere is, de ennél sokkal összetettebb társadalmi jelenség, illetve történelmi beágyazottságának köszönhetően a jelenkori mentalitásban is bárhol felfedezhető.

A következőkben az informalitás elméleti aspektusait és a különböző tudományterületek által vizsgált kereteit taglalom, továbbá a jelenség fontosabb korszakainak és irányzatainak a társadalomtudományokban elfoglalt helyét (gazdaságszociológia, gazdaságantropológia, informal economy studies, communist studies, post-communist studies, urban studies stb.),⁹ illetve a magyar nyelvű szakirodalom legfontosabb eredményeit és a témához kapcsolódó székelyföldi kutatásokat is. Egyrészt kísérletet teszek megszerezni a már meglévő tudanyagot, másrészt maga a jelenség elméleti kérdéseivel foglalkozom, ebben kiemelten azokhoz a megállapításokhoz kapcsolódva, amelyek az informalitás társadalmi és szociokulturális tényezőivel foglalkoznak.¹⁰ Ennek célja, hogy a szakirodalomban domináns helyet elfoglaló *informális gazdaság* helyett a kulturális élet, a szociális szféra, az oktatás, a mindennapi emberi kapcsolatok és információszerezés stb. területén intenzíven jelen lévő informalitás is előtérbe kerüljön – ezzel csatlakozva azokhoz az informalitást vizsgáló munkákhoz és irányzathoz, amely szembe megy azzal a feltételezéssel, hogy az informalitás kizárólag gazdasági cserékhez kapcsolódik.¹¹ Kiemelten kezelem Alena Ledeneva és szerzőtársai által 2018-ban megjelentett enciklopédiát az informalitásról. Közel kétszáz társadalomkutató vett részt a 2014-ben elindult projektben, akik esettanulmányukat közlik a két kötetben, ami többnyire rövidebb etnográfiai leírásokat tartalmaz az öt kontinens szinte minden szegletéből. Az enciklopédia az informalitást lokális kifejezések szerint mutatja be, így például a *blat* a Szovjetunióban, a *jeitinho* Brazíliában, a *vruzki* Bulgáriában, az *agashka* Kazahsztánban, a *jaan-pehchaan* Indiában, az *egunje* Nigériában stb. Az esettanulmányok több tudományterületet érintenek (második gazdaság, hétköznapi ellenállás, migráció stb.), így közel ezer oldalon keresztül nyerhetünk betekintést az informális gyakorlatok kultúránként és korszakokként különböző aspektusaiba. A kötet egy kiemelkedő része az informalitás ambivalenciáinak elméleti igényű és azt empirikusan igazoló részei.

Végezetül kitérek az informalitás szocialista örökségére, azokra a kulturális gyakorlatokra, amelyek az identitás, a túlélés, adott esetben az ellenállás és a hétköznapiokban való érvényesülés gyakorlatait alapozta meg, és érzékelhetőek azóta is a jelenkori Székelyföldön.¹²

Informalitás a társadalomtudományokban

■ A szakirodalomban az 1970-es években válik széles körben ismertté az *informalitás* és annak vizsgálata. Először a fejlődő országok gazdasági és társadalmi változásainak leírására alkalmazták, illetve a formális-informális cselekvések és szférák különbségeinek elméleti megalapozását helyezték előtérbe.

Mindez Keith Hart nevéhez kapcsolódik, aki a ghánai informális bevételi források és a változó urbanizációs folyamatok közötti kapcsolatok leírására alkalmazta a fogalmat, továbbá hozzá fűződik az *informális gazdaság* kifejezés is.¹³ Ezt követően láttak napvilágot a fejlett világ országainak informális szektorairól szóló kutatások, amelyből kialakult az *informal economy studies*. Ezeknek a kutatásoknak a középpontjában további, a formális-informális, kettős gazdaság definíciók létrehozása állt. Az *informális* kifejezést az *informális szektor*, az *informális szféra*, az *informális foglalkoztatás* és általában az *informális gazdaság* szinonimáiként használták. Alejandro Portes és Manuel Castells szerint az informális gazdaság nem a tevékenységek belső tulajdonságaiból, hanem az állami beavatkozások társadalmi meghatározásából származik. Kiemelik, hogy az informális gazdaság nem szélsőséges, illetve nem is kimondottan csak túlélési tevékenység, amelyet a társadalom perifériájára szorultak végeznek, hanem alapvető politikai, gazdasági folyamat, amely sok társadalomban központi helyet foglal el.¹⁴

Az informalitás vizsgálata nyolcvanas években a szocialista gazdaság és társadalmak működését helyezte előtérbe.¹⁵ Gregory Grossman a szovjet informális szektort Castellshez és Porteshez hasonlóan nem a formális gazdaság peremén elhelyezkedő entitásnak véli, hanem a formális és informális szektor komplex összefonódását látja az informális gazdasági tevékenységekben.¹⁶

Az informális gazdasági szektor koncepciója az 1990-es években a posztkommunista országok *második gazdaságával*, illetve a *tranzitológiával* került összefüggésbe, majd a kétezres években a posztkolonialista kutatásokkal. Ebben az *informalitást* kiemelten a formális intézmények kizsákmányolásával kapcsolták össze, illetve az átmeneti állapotok leírásával és a marginalizációval.¹⁷ A *post-communist studies* és az *informalitás* teoretikusai és kutatói John Round és Colin C. Williams, az egykori Szovjetunió és a rendszerváltás utáni ukrán társadalom informális megélhetési formáit vizsgálták. Terepkutatásaikban igyekeztek újfajta elméleti keretben vizsgálni a szocializmusból áthagyományozódott informális gazdasági cselekvéseket és a beidegződött mentalitásformákat.¹⁸ A 2010-es években egyre több kutatás hívta fel a figyelmet arra, hogy az informalitáskutatás régen túllépett a gazdasági keretek vizsgálatán, mivel a posztszocialista országokban a mindennapi taktikák részévé vált. Visszautalnak James C. Scott, nyolcvanas-kilencvenes években megjelent munkáira, amelyben a paraszti ellenállást és lázadást hétköznapi, informális tevékenységekként definiálta. Ezek a posztszocializmus kutatások kiemelik, hogy a témában az informalitás széles körben kutatott, de alulértelmezett. Másrészt az informális gazdaságról szóló terjedelmes szakirodalom monopolizálta az informalitás kifejezést, ami csak a közelmúltban kezdett tágabb értelmet nyerni.¹⁹

A szocializmus és posztszocializmus témában, az informalitás és annak tágabb szociopolitikai és szociokulturális tényezőivel Alena Ledeneva és Barbara A. Misztal foglalkozott. A Szovjetunióban a hiánygazdaság következtében kialakult informalitás kapcsolatokat a köznyelvben a *blat*²⁰ jelöli. A kifejezés arra vonatkozott, hogy hogyan intéztek el az emberek dolgaikat a személyes kapcsolatokon keresztül a kölcsönös szívességek rendszerében. Erős társadalmi jellege volt a *blat*nak, mert fenntartotta a hálózatokat, de instrumentális célja is volt, mivel segített hozzájutni a korlátozott javakhoz. A *blat* általában nem pénzügyi cselekvéseket foglalt magában, hanem elsősorban a kölcsönös a segítségnyújtáson alapult. A *blat* a rezsimmel együtt fejlődött, hozzájuttatta az embereket az alapvető szükségletekhez, munkához, lakhatáshoz, segítette a kulákoknak kijutni

a börtönből és a tiltások ellenére segítette a pártembereknek megkeresztelni a gyermekeiket.²¹ Romániában is ismert kifejezés a *blat*, ami az *a face blaturi* kifejezésből származik. Az ötvenes évektől kezdték el használni az országban, az informális megállapodásokra vagy üzletkötésekre, azonban a nyolcvanas évektől a „blattolásra”, azaz a jegy nélküli vonatutazásra és egyéb olyan tevékenységekre utalt, amely ingyenjegyet, belépést biztosított a különböző szolgáltatásokra, mint például moziba, színházba, vagy az ingyenes üdülőjegyhez való hozzájutást jelentette stb. A Szovjetunióban a *blat* a szívésségek cseréjét jelentette, a javak széles skálájához való hozzájutást, míg Romániában a *blat* a költségek csökkentésére utalt.²² A szovjet típusú *blat*nak Romániában az úgynevezett *P. C. R.* akroníma volt a köznyelvben a megfelelője, ami látszólag a Román Kommunista Pártot (*Partidul Comunist Român*) és annak segítségét jelölte, viszont ennek a hétköznapiakban használt jelentése a *Pile – Cunostințe – Relații* (összeköttetések, tudás, kapcsolatok), ami szükséges volt az ügyintézéshez.²³ Annak ellenére, hogy Ledeneva és a Round–Williams-szerzőpáros is hangsúlyozza a *blat* többszintű, társadalmi-kulturális jellegét, a legtöbb kutatás mégis a szocialista második gazdasággal hozza összefüggésbe.²⁴ Barbara A. Misztal kutatása a totalitárius rendszerek ellentmondásaira és az informális, a második gazdaságon kívüli gyakorlatokra hívja fel a figyelmet. Hangsúlyozza, hogy a totalitárius rendszerek aláásták a civil társadalmakat, mivel megsértették az emberek magánéletét azáltal, hogy csökkentették a szabadidő feletti egyéni rendelkezésüket. Úgy véli az emberek nyitottságát és öntudatát nem segítették a hivatalos intézmények, ezért az érzelmi azonosuláson alapuló kisközösségek és csoportosulások jelentősége felértékelődött. Mindez hozzájárult a reciprok, nem instrumentális kapcsolatok és a közös csoportpreferenciákon alapuló közösségek kialakulásához. A patronus-kliens rendszert nem csupán a javak redistribúciójában látja kiemelt fontosságúnak, hanem az alternatív kommunikációs rendszerek működésében is.²⁵

A történettudományok az informalitásra, mint a formális intézmények kialakulását megelőző jelenségekre tekintenek, ezért kapcsolják össze a formális intézmények fejlődését a társadalmak modernizációs folyamataival. A társadalomtudományokban a formális intézmények olyan entitásnak tekinthetők, amelyek meghatározzák a modern társadalmakat, és kolonizálják az individuumból hétköznapi világot.²⁶ A szociológia többnyire az informalitást a formális intézmények és szabályok ellentétéként határozza meg, míg ezzel szemben az antropológiai kutatások a formális és informális szféra elválaszthatatlanságát, a két szféra közötti határvonal homályosságát hangsúlyozzák.²⁷

A harmadik világ országaihoz kapcsolódó informalitáskutatásokból kialakult az úgynevezett *urban studies*, ami a fejlődő országok nagyvárosaiban (Mumbai, Bangkok, Peking) és a fejlett országok metropoliszaiban (New York) az elmúlt évtizedekben átalakuló urbanizációval foglalkozik. Ezek a kutatások az informális szektor kortárs jelenségeinek globális, regionális, lokális kulturális és politikai változásait elemzik. A globális délről nyugatra áramló migrációt, a nagyvárosok körül kialakuló, az adott régió marginális helyzetben lévő tömegeinek gazdasági és szociokulturális helyzetét és a szegénység közötti kapcsolatot igyekeznek feltárni.²⁸ Ananya Roy szerint az informalitást *módként*, semmint szektorként érdemes értelmezni, mert így tud választ adni a kortárs urbanizációs trendekre. Illetve amellet érvel, hogy célszerűbb az informalitásra, mint egyfajta szuverenitásra tekinteni.²⁹ Devanathan Parthasarathy a Mumbaiban és Bangkokban végzett terepkutatásai során hangsúlyozza, hogy elhanyagolt téma az indiai *urban*

studies területén a politikai hatalom és ellenállás, a különböző kasztkonfliktusok és az ezekből következő urbanus folyamatok kutatása. Kijelenti, hogy az *urban studies* többsége az informalitás témában az informális gazdaságra fókuszál. Ezért igyekszik eltolni a fókusz a politikai, vallási, kulturális területre, hogy az informalitást az autonómia, az önkifejezés és az ellenállás módozataiként mutassa meg. Kiemeli, hogy a patriarchális struktúrákkal szembeni ellenállást, a kisebbségek informális küzdelmeit az uralkodó vallási, ideológiai, politikai gyakorlataival szemben – mind nyilvános, mind magánterületen – sokszor figyelmen kívül hagyják a kutatók. Az alárendelt informális technikáikkal, saját maguk nyilvánosságba való becsempészésével (fesztiválok, ünnepek, megemlékezések) képesek operálni. Ezeknek a tevékenységeknek a módja kizárólag az informalitás, mivel az állami beavatkozások elnémítanak mindennemű, nyíltan szembeszegülő vagy másként „gondolkodó” közösséget.³⁰

Következtetésként elmondható, hogy a szakirodalom az informalitásra az informális gazdaság szinonimájaként tekint. A *szocializmus, posztszocializmus kutatások, az urban studies, a business studies* stb. főként a gazdasági tevékenységekkel összefüggő jelenségeket tekintik az informalitás fő tényezőinek. Míg a kapitalista országok esetében a kutatások a nagyszámú bevándorló tömegek általi faji, etnikai, vallási szempontokat is kiemelik az informális gazdaság működésében és az újfajta urbanizációs folyamatokban, addig a szocialista gazdasági rendszerekben élő állampolgárokat homogén etnikai tömegnek tekintik, akiknek a második gazdaság egységesen a túlélést, egyfajta biztonsági szelepet és az ellenállást biztosítja.³¹ Figyelmen kívül hagyják azt a tényezőt, hogy a közép- és kelet-európai, illetve a balti államok posztkommunista országaiban több etnikai kisebbség képviseltette magát a már a vizsgált időszakban is. Ez azt a következtetést vonja maga után, hogy ezeknek a kisebbségeknek a merev állami gazdasági, politikai és ideológiai rendszerekben a második gazdasági tevékenységek nemcsak a túlélést segítő stratégiái voltak, hanem a hivatalostól eltérő célú, a saját etnikai közösség autonómiáját és szuverenitását segítő informális gyakorlatokként működtek, ezek nemcsak a második gazdasághoz, hanem a kulturális, vallási, szociális és politikai szférákhoz kapcsolódtak.³²

Az informalitás ambivalenciái (módszertani keretek)

■ Alena Ledeneva az informalitás vizsgálatának nehézségét abban látja, hogy egy olyan jelenséget igyekszünk megragadni, amely annak ellenére, hogy mindenütt jelenlévő, gyakran láthatatlan, rejtett formában, a paradoxonok között rejlik. *Íratlan szabályok* ezek, *nyílt titkok*, amelyek elemzési nehézsége az informális gyakorlatokat jellemző ambivalenciákból fakad. Tehát ugyanaz a gyakorlat mást jelent a résztvevők és mást a megfigyelők számára, informális jellege miatt az ellenállást is szolgálhatja, de egyben a fennálló rendszer megerősítését is biztosíthatja.³³

Ledeneva hangsúlyozza, célszerű az informalitást ernyőfogalomként használni a különböző társadalmi és kulturális gyakorlatok leírására. A rejtett gyakorlatok többnyire kimaradnak a hivatalos diskurzusból, viszont tartalmazzák azt a tudást, amely jól működik, és elengedhetetlen a hétköznapi élethelyzetekben, és az intézményi működésnek is állandó kísérője.³⁴ A Ledeneva által megfogalmazott informalitásambivalenciák megkerülhetetlenek azok számára, akik a jelenkori informális gyakorlatokat szeretnék vizsgálni.

A kötetben négy informális dimenziót (interakcióterületet) és azok ambivalenciáit szemléltetik az esettanulmányok A Ledeneva által meghatározott informalitás fogalomkészlettel méginkább felszínre hozhatók vizsgálni kívánt, a *szürke zónákban* létező informális mikropraktikák. A következő informális dimenziókról van szó:

A *szubsztantív ambivalencia* (*substantive ambivalence*) homlokterében az informális társadalmi kapcsolatok és a redisztribúciós gyakorlatok állnak. Az emberi kapcsolatok társadalmisága, a szociális közelség és a kapcsolatok instrumentális jellege, azaz a kapcsolatok érdekalapú használata közötti különbség és ezek összefonódásának az ambivalenciája jellemzi. A szubsztantív ambivalencia abban áll, hogy míg a résztvevők számára inkább a kapcsolatok társadalmisága (baráti, rokoni szálak) domborodik ki, a kívülállók vagy megfigyelők pusztán érdekalapú összeköttetéseket láthatnak. Az ambivalencia szétválasztásban – ami legnagyobb értelmezési nehézséget képviseli – az adott szituáció gyakorisága és kontextusának mikroleírása adhat magyarázatot.³⁵ A reciprok kapcsolatokban rejlő cserék ambivalenciája is tetten érhető ezekben a gyakorlatokban, a „sem nem fizetség, sem nem ajándék” (*neither gift nor commodity*) formájuk miatt. Az esetek és azok kontextusa adhat magyarázatot arra, hogy az adott, kölcsönös segítségnyújtás baráti, ajándékozási célú volt, vagy instrumentális, érdekalapú figyelmesség.³⁶

A *normatív ambivalencia* (*normative ambivalence*) az identitások nyílt titkaira mutat rá. Az identitásalapú hovatartozás reprezentációiban és az ehhez kapcsolódó fogyasztási szokások, viselkedésmintázatok, rituális gyakorlatok megmutatkozásában (vallási, zene, művészetek stb.) rejlenek. A normatív ambivalencia a „mi” és az „ők” dichotómiába helyezi a résztvevőket, egyszerre jelöli a befogadást és a kizárást. A rokoni kapcsolatok és a lokális közösség egy biztonságos védőhálót biztosít a résztvevőknek, ezzel egyben limitálja is az egyének cselekvési lehetőségeit. Ez a kettősség segít rálátni az identitások komplexitására azzal, hogy rámutat az egy időben jelen lévő, többféle identitáskonstrukciók működésére.³⁷ A kölcsönös elismerés, a szolidaritás, a közös identitás kifejezése adott esetben az ellenállást is jelölheti, különösen a szimbolikus ellenállást, amikor az autoriter rendszerek ellenségesen viszonyulnak az etnikai, vallási közösségekhez. A szolidaritás a közösségeket az informális, illegális tevékenységekbe is belesodorhatják, amelyeket a közös hallgatás és azok kódszerűen használt gesztusai, a hallgatólagos beleegyezések reprezentálhatják.³⁸

A *funkcionális ambivalenciát* (*funkcional ambivalence*) az informális gazdasággal és annak egyszerre támogató és romboló hatásával hozzák összefüggésbe a szerzők. Azt állítják, hogy a túlélési stratégiák (a második gazdaság formájában) gyakran kompenzálták a rosszul teljesítő állami szabályozásokat, míg a működésükhöz szükségük is volt erre a rendszerre. Hangsúlyozzák, hogy az informális gazdaság ambivalenciájának megértéséhez érdemes megfigyelni, hogy a résztvevők hogyan gondolnak a cselekedeteikre, a rendszer által kikényszerített reakcióként, vagy a rendszer kijátszásaként értelmezik őket. Hasonlóan Grossmanhoz, Ledeneva is kiemeli, hogy a formális és az informális intézmények szimbiotikus kapcsolata elengedhetetlen az informális gazdaságok működéséhez, amelynek ambivalenciája segíti és gátolja is a résztvevőket és a formális intézmények működését is. A két szféra közötti *szürke zóna* területén érhető tetten a szükségletek által életre hívott praktikák és a puszta passzióból fakadó sorozatos szabályellenes cselekvések kettőssége, a szükségletek kielégítése

és a mohóság (*need and greed*) ambivalenciája.³⁹ Scott Radnitz szerint az elnyomó rendszerekben az embereknek kiváló érzéke van a rezilienciához, különösen azoknak, akik marginális helyet foglalnak el a társadalomban. Így éppen ebből a rendszerből nyerik ki az erőforrásokat, ez a „gyengék fegyvere”, amely egyrészt közösségi munkát foglal magában (összefogást), másrészt az informális intézmények reciprocitását, trükköket, praktikákat annak érdekében, hogy a formális gazdaság keretein belül tudjanak maradni. Néhány esetben a találékonyság kombinációi, a kooperációk és a hatóságok toleranciája a túlélést virágzó üzletté tudja kovácsolni.⁴⁰

A *motivációs ambivalencia (motivational ambivalence)* a nyilvános és a privát szféra között meghúzóó informális hatalomgyakorlás tulajdonságait jelöli. A szerzők szerint az informális hatalom párhuzamos a formális hatalommal és annak eszközeivel, azonban nem minden esetben jelent informális befolyást az egyes eseményekre, és nem okvetlenül van összefüggésben a formális társadalmi pozíciókkal, amelyet betölt az adott személy. Annak ellenére, hogy az informális hatalom kevésbé használ erőszakos eszközöket, és indirekt nyomást gyakorol, a megfelelés és az öncenzúra része a viselkedésapparátusának. Az informális cselekvések motivációs ambivalenciája az egyszerre ösztönző és visszatartó erőben rejlik, ugyanakkor nem kizárólag felülről lefelé és alulról felfelé történik. Az informális hatalom motivációi a materiális és gyakran kizárólag a szimbolikus javakért küzdenek. A motivációs ambivalencia egyik központi témája a patrónus-kliens aszimmetrikus, vertikális viszonyrendszer sajátosságai. A definíciók mindegyike kiemeli a patrónus és kliens közötti folyamatos, hosszú és egyaránt rövid távú erőforrások, materiális javak és szolgáltatások cseréjét. Ezek a kapcsolatok vertikálisak, ahol a patrónus rendelkezik a nagyobb hatalmi erővel, elismertséggel és erőforrásokkal. Eredendő egyenlőtlenség jellemzi ezeket a kapcsolatokat. Általában a patrónus az, aki eldönti a javak cseréjének feltételeit. A patrónus-kliens viszony a kölcsönös bizalmi viszonyrendszereket jelöli, kétfajta kötelezettséget foglal magában. Egyrészt a rokoni, vallási, etnikai értékalapú kötelezettségekre hivatkozik – vagy mindegyikre –, másrészt a hivatalos kötelezettségekre, amelyek függésben tartják a klienst a patrónustól.⁴¹

Ledeneva informalitásdimenziói túlmutatnak az informalitás gazdasági gyakorlatain. Továbbá segítenek azokra a szociokulturális gyakorlatokra fókuszálni, amelyek az identitás, az önkifejezés, az autonómia, a személyközi kapcsolatok működésére és legfőképpen ezek szürke zónáira összpontosítanak. Megengedi az esetek egyedi értelmezését, és azt, hogy komplex módon vegyük figyelembe a nem kézzelfogható, szimbolikus társadalmi cseréket az élet több területén.

Magyarországi és székelyföldi vonatkozások

■ A magyarországi, informalitással kapcsolatos kutatások már a nyolcvanas években elkezdődtek. A téma a szociológusokat, az antropológusokat és a közgazdászokat foglalkoztatta erőteljesen. Ennek eredményeként jelentős számú munka jelent meg.⁴² Ezekben a kutatásokban többnyire a vidékre összpontosítottak, az informális bértkiegészítő hétköznapi megoldásokra és a paraszti társadalom reciprocitási gyakorlataira. A korabeli elemzések szerint az államszocializmus időszakában a magyar társadalom mintegy 75% volt érintett a második gazdaságban. A *Replika* 2019-ben megjelent tematikus számában mintegy összegzik ezeket munkákat, összehasonlítva a lengyelországi példákkal. Ebben az összeál-

lításban kiderül, hogy Magyarországhoz képest Lengyelországban a merevebb állami és ideológiai szabályozások miatt később vált kutathatóvá a téma. A lengyel munkák ezzel szemben jóval intenzívebben kiemelik az informalitás lokális, köznyelvi megnevezéseit, amelyek ugyancsak túlmutatnak pusztán a második gazdaság kérdéskörén. Így például a kombinowanie (leleményesség, kreativitás, a drugi obieg (második körforgás), és a kolejka (sorban állás) a társadalmi kapcsolatokra és cserékre, a szimbolikus javakért folytatott küzdelmekre mutat rá. A magyarországi kutatásokban ezek a lokális kifejezések kevésbé lettek „kiaknázva”.⁴³

Böröcz József ugyancsak ebben a különszámban megjelent tanulmánya⁴⁴ – annak ellenére, hogy kijelenti, a gazdaság területén jelenlévő informalításra esik az írásában hangsúly – egy sor új kifejezést és meglátásmódot közöl, amelyet, úgy gondolom, érdemes figyelembe venni, ha a továbbiakban a magyar viszonylatban is szeretnénk az informalitás komplexebb társadalmi, kultúra- és mentálitástörténeti aspektusaival is foglalkozni. Egyrészt rámutat arra, hogy nehéz az informalitásról moralizálás nélkül beszélni, másrészt hangsúlyozza, hogy a nyugati ipari kapitalizmus, mint a formalitás morális előbbrevalóságának a képzete él a közgondolkodásban, miközben Nyugaton sem tartják be az összes formális szabályt. Ezzel csatlakozik azokhoz a kutatásokhoz, amelyek ugyancsak globális mértékűnek tartják az informalitást. Továbbá a társadalmi tőke helyett a társas hálózati erőforrás kifejezést használja és javasolja. Mindezt azért, hogy a gazdasági folyamatokon kívül a hálózati kapcsolatok is előtérbe kerüljenek, mivel elengedhetetlen részei az informalitásnak. Böröcz szerint a tőke fogalma leegyszerűsíti a társadalom kulturális, politikai és társashálózati mezőjét. Ehhez kapcsolódik a rendszerlazító civil társadalom kifejezés is, amivel arra utal, hogy az állami apparátuson belül, a hivatalos szerveket képviselő személyek is ugyanúgy alakítói voltak az informális gyakorlatoknak, azaz nem pusztán a cse-re mint tény fogalmazódik meg, hanem az azt alakító aktorok személye is elengedhetetlen az informális gyakorlatok folyamatában.⁴⁵

A következőkben elsősorban az olyan székelyföldi vonatkozású vagy az erdélyi magyarságot érintő munkákat vonultatok fel, amelyek az informalitás témakörét érintik expliciten, vagy az adott munka – ha ugyan nem is az informalitást vizsgálja – szoros összefüggésben van az informalitással (hétköznapi ellenállás, cenzúra működése, második gazdaság). Mindegyik munka a romániai államszocializmus időszakának bizonyos részeit rekonstruálja. Az öt szerző kiemelt szerepe ebben a tanulmányban annak köszönhető, hogy a saját elemzéseimhez, amelyek a korszak társadalmi működéséről és informális gyakorlatairól szólnak, eligazodási pontot nyújtottak.

Székelyföldön az informalitással kapcsolatos kutatások többnyire az államszocializmus témában láttak napvilágot. Oláh Sándor a székelyföldi kollektivizálás időszakát (a kiépüléstől a befejezésig) a Homoród menti településekre adaptálja a hétköznapi ellenállási stratégiák mentén. Ezekben a stratégiákban a túlélésért való küzdelem és az adaptív viselkedésmód artikulálódik.⁴⁶ Ugyan nem célzottan az informalításra esik a hangsúly a kötetben, azonban az általa vizsgált hétköznapi ellenállási gyakorlatok összefüggésben vannak az informális gyakorlatokkal.

Szabó Árpád Töhötöm a székelyföldi (Nyikó mente, Kis-Küküllő völgye, Felső-Háromszék) falusi gazdaságok informális technikáinak működtetését vizsgálta. Az anyagi és a humán erőforrások társadalmi feltételeit, a falvakat átszövő

sűrű kapcsolathálóból eredő informális tevékenységeket, így a munkavégzést feltételező társulásokat, a *kaláka*alkalmakat, és az ezeknek a tevékenységeknek háttérrel adó tudást elemzi. Szabó sem választja szét a formális és az informális gazdaságot. Problematikusnak, nehezen kivitelezhetőnek tartja a két gazdasági szféra éles elkülönítését, így inkább példákkal szemlélteti a két dimenzió egymásba fonódását. Továbbá az informális munkavégzést a formális szektorban betöltött pozíciótól nagymértékben függő tényezőnek tartja.⁴⁷

Kiss Ágnes ugyan nem kizárólag székelyföldi vonatkozásban, hanem a romániai magyar cenzúra-rendszer hetvenes-nyolcvanas éveiben észlelhető informális jelenségeket rekonstruálja, viszont megkerülhetetlen munka az informalitás társadalom és kultúratörténeti dimenziójában. Kutatásában különválasztja az informális intézmények és az informális gyakorlatok fogalmakat. Célravezetőbbnek találja az informális gyakorlatokra való fókuszálást, mivel ezek magára a tevékenységre utalnak, nemcsak az intézmények szabályaira.⁴⁸

Ide kapcsolódik Katherine Verdery (amerikai antropológus) több, a korszakot vizsgáló munkája közül⁴⁹ a kulturális életről szóló elemzése is (*Compromis și rezistență: cultura română sub Ceaușescu*), pontosabban a kulturális élet vezetőinek tevékenysége. Meglátása szerint a kulturális élet kulcsszemélyeinek a minél több erőforrás „begyűjtése” és a hatalmi elit csúcsához minél közelebb eső bizalmi területek elfoglalása volt a cél azért, hogy a saját közössége javára tudja fordítani azokat. A személyes befolyás, az erőforrások hatékony allokálása, a reciprok kapcsolatok jellemezték a tevékenységüket, amelyek pozitív irányba mozdították el a reputációjukat, egyfajta presztízs érték társult hozzájuk, amelyet elismertek lokálisan.⁵⁰

Bodó Julianna szerint a nyolcvanas évek székelyföldi társadalmában az informalitás központi szerepet játszott a mindennapok legtöbb területén. Erre, ahogyan ő fogalmaz a *kvázi-nyilvánosság* egy megfelelő „tér” volt, ahol – a kényszerből – a magánszféra védelmébe mentett értékeket ki lehetett emelni és a hivatalos szférába ültetni. Ez a tér fizikailag inkább formális, hivatalos volt, viszont helyet adtak az informális események lebonyolításához. Ledeneva többször is *szürke zónaként* említi azokat a felületeket, tereket, helyzeteket, ahol az informalitás mikropraktikái létrejöhetnek. Ez esetben a kvázi nyilvánosság megfelleltethető az informális gyakorlatok szürke zónáinak.⁵¹

Informális gyakorlatok a Gyergyói-medencében (1970–1980)

■ A bevezetőben említett cél – az informalitás jelenségét kiemelni az informális gazdaság témaköréből – ugyancsak kapcsolódik az államszocializmus székelyföldi informalitás kutatásaihoz. Ennek alapja a (bevezetőben is említett) doktori disszertációm és empirikus kutatásom, amely a Gyergyói-medence hetvenes-nyolcvanas éveinek hétköznapijait rekonstruálta, ahol az informális gyakorlatok kerültek fókuszba. A disszertációban a kulturális élet, a sport, a hétköznapi diskurzusok, a vallási élet és a szórakozás is szerepet kapott – ezekben az informalitás nem vagy nem feltétlenül kapcsolódik gazdasági cserékhez. A következőkben ezekre szeretnék példákat hozni a kulturális élet és a szórakozás területéről.

A vizsgált korszakban az országosan működtetett és felülről irányított *Megéneklünk, Románia* tömegkulturális fesztiválra való felkészülésben a Gyergyói-medence kulturális életének vezetői ügyeket intéztek annak érdekében, hogy az

amatőr formációk a saját kulturális értékeiket és etnikai identitásukat kifejezzék. A hivatalosság reprezentációit használták annak érdekében, hogy a kisebbségi értékeket nyilvánosan gyakorolni tudják, viszont a visszaemlékezések sok esetben utalnak arra is, hogy létezett egy jól kiforrott kapcsolati háló a *Hargita megyei Szocialista Kultúra és Nevelés Bizottságának* és az *Alkotások Házának* vezetői, inspektorai és a gyergyói települések kulturális életének működtetői között. Ez a kapcsolati háló bizalmas szakmai, baráti kapcsolatokat is magában foglalt, és abban teljesedett ki, hogy nem korlátozták egymást a nyilvános térben. Ezek a kölcsönös lekötelezettségi viszonyok, a köznyelvben az úgynevezett „kis figyelmességek”, amelyekkel a helyi elit, jelen esetben a helyi kulturális elit élt – mindezt azért, hogy a román táncok mellett a magyar néptáncok is megférjenek, vagy a propagandaanyagok helyett Tamási Áron-színműveket is játszhasználnak a fesztiválon. A példákban az informalitásra tett kifejezések a következők: „zsebbe nyúlós, pohár pálinka”; „kávé mellett úgyesen elbeszélgettünk”; „kávészattattuk”. A helyi kifejezések arra szolgálnak, hogy láthassuk esetspecifikusan a korszakban a helyi amatőr formációk működésének *nyílt titkait* egy országos, a homogenizációs törekvések és a személyi kultusz céljából létrehozott fesztivál működtetésében.⁵²

A medence kulturális életének egy további központja a gyergyószárhegyi *Barátság Alkotótábor*, amely 1974-től informális intézményként működött. A *Művésztelep* filozófiája az ideológiáktól mentes, szabad alkotás lehetőségét nyújtotta, amelyért a végsőkig harcoltak a szervezők. A *Művésztelep* működésének rekonstruálásában megkerülhetetlen Zöld Lajos alakjának, tevékenységének, kapcsolatrendszerének az elemzése. Zöld informális ügyintézéseit az érdek- és a baráti kapcsolatok összemosódása, szétválaszthatatlansága jellemezte. Tehát nem kizárólag csak gazdasági, hanem szimbolikus hatalmi előnyökre is szert akart tenni, ügyeket akart megnyerni magának. A finom, *bőséges vacsora; a baráti beszélgetés; a baráti látogatás; egy liter bor melletti bizalmas beszélgetés* mind az informalitás kialakítására tett próbálkozások voltak. Nehéz szétválasztani, hogy mennyiben voltak Zöld kapcsolatai tisztán instrumentálisak vagy inkább barátiak, a kettő közötti úgynevezett *szürke zónában* helyezkedtek el. A tábor működtetésében tehát egy szimbiotikus kapcsolat volt a formális szabályok és az informális viselkedés között. A kölcsönös szívességek, a trükkök és technikák arra szolgáltak, hogy az informális intézmény a formális kereteken belül tudjon működni. A tábor megadta a lehetőséget az erdélyi és ezen belül a szárhegyi építészeti örökségnek, hogy kilépjen a nyilvánosságba, minden évben a közfigyelem részévé váljon, felkerülve Románia kulturális-turisztikai térképére, mivel a felújítás után látogathatóvá vált a műemlék épület.⁵³

Egy további példa a romániai államszocializmus történetében a nyugati médiatermékek illegális fogyasztása és ezzel együtt egy alternatív szórakozási forma megteremtése. Ennek előzménye, hogy 1981-ben a Román Televízió műsoridejét két órával csökkentették, 1985-től a műsoridő összesen már csak napi két óra volt, este 20–22 óra között. Ebben nagyrészt a Telegurnal (híradó) volt látható, benne többnyire Ceaușescu és neje. A műsoridő fokozatos csökkentésével pedig a magyar és német nyelvű adás is megszűnt. Ennek ellenére a lakosság továbbra is kereste, és megtalálta a módját, hogy hozzáférjen a különböző, külföldi médiatartalmakhoz. Ekkor indult be a videófilmek kiscsoportos fogyasztása is, miután az illegálisan beszerzett VHS kazettákat elkezdték becsempészni az országba, és azokat tömegesen másolni.⁵⁴ A videólejátszók és videokazetták nép-

szerúsége leginkább a tömegkultúra iránti érdeklődésnek volt köszönhető, kevésbé egy meghatározott, politikai szándékú cselekvésnek. Sok esetben a pártállami tisztviselők vagy a titkosrendőrök hoztak ilyen videókazettákat Romániába, és bővítették a hálózatokat. A Gyergyói-medencében a vizsgált időszakban mindenütt népszerűek voltak az illegális filmezős esték. Általában este 8–9-kor kezdődtek az összejövetelek, és rendszerint hajnalig tartottak. Ezek az alkalmak voltak a helyiek szóhasználatában a *videópartik*. Egy újfajta élményt nyújtott a résztvevőknek, mivel korlátozott lehetőségük volt az embereknek Románián és a keleti blokkon kívüli életről tájékozódni. Csakúgy, mint Románia-szerte a legkedveltebb filmek között voltak a Jackie Chan, Bruce Lee, a Bud Spencer és a Sylvester Stallonéval készült akciófilmek. A hétköznapi fogyasztók mellett a hatalom képviselői is igényt tartottak a videóestekre, viszont nem csoportosan, hanem egyénileg, vagy csak 1-2 ember vett részt ezen. Ez egy hallgatóságos együttműködés volt, amiben a videólejátszók beszerzésén, a hallgatóságos engedményeken (rendőrök, villamosenergia ellátást biztosítása) és az egyszerűbb cserealkalmakon át (fizetség fejében felszántják a szervező földjét) mindenhol egymás szükségleteinek a kielégítése volt a cél.⁵⁵

A példákkal az informális témáját egy új megközelítésből szerettem volna láttatni, abból a szempontból, hogy az informális gyakorlatok a második gazdaság működtetése és a fennálló hatalmi renddel szemben tanúsított magatartások mellett további intenciókat tükröztek: a kisebbségi etnikai identitás, a kisközösségek közös művészeti esztétikai preferenciáinak a kvázi nyilvánosságban való működtetésére, illetve a nyugati és az amerikai modernizációs minták (használati cikkek és médiatermékek fogyasztása általi) adaptálására.

Összegzés

■ Jelen tanulmány célja volt összefogni azokat a legfontosabb nemzetközi, magyarországi és hazai munkákat, amelyek az informális témakörében láttak napvilágot az elmúlt években. Ezen belül is azokat a kutatásokat emeltem ki, amelyekben az informális elméleti aspektusaival (is) foglalkoztak, különösen annak szociokulturális tényezőivel. Abban többnyire konszenzus látszik a szerzők között (Böröcz, Ledeneva, Polese, Kovács, Jancsics, Morris, Round stb.), hogy az informális a fejlett világ országaiban is jelen lévő társadalmi gyakorlat, továbbá a társadalom minden rétege érintett az informális gyakorlatokban, legyenek a résztvevők akár a rendszerlazító civil társadalom, a hétköznapi embereknek vagy a marginális a helyzetben élő csoportok. Amikor a gazdaságantropológusok hangsúlyozzák, hogy a formális és az informális szféra nem ellentétpárok, hanem egymással szoros kapcsolatban létező mezők, akkor meg kell látnunk ezekben a helyzetekben a részt vevő pozíciókat és azok kapcsolati hálózatrendszerét, továbbá a motivációkat, amelyek ezeket a társadalmi cseréket mozgatják. Abban rejlik az informális megfoghatatlan természete, hogy nem lehet egyértelmű keretrendszerbe, tipológiákba sorolni. A hétköznapi kifejezések és a lokális idiómák segítséget nyújtanak az esetek elmélyült vizsgálatában, mivel a nyelv, a gesztus, a viccek, a lokális ajándékozási formák megnevezései, a rokonsági idiómák használatának elemzése nagyobb rálátást biztosíthatnak az informális cselekvésekre. Ledeneva ambivalenciában is jól látható, hogy nem lehet egyértelműen szétválasztani a baráti és a tisztán érdekkapcsolatokat, vagy az ajándékozást a fizetségtől, illetve azt, hogy egy adott személy hányféle csoport-

identitásnak tesz eleget. Ezek az ambivalenciák valójában rávilágítanak az informalitás társadalmi szerepére, elemzési szabadságot nyújtanak, illetve túlmutatnak a második gazdaság jelenségén, további ambivalenciák észrevételére irányítják a figyelmet, és segítenek abban, hogy meghatározzuk, mit jelent a vizsgálni kívánt, speciális helyzetben az úgynevezett szürke zóna, amiben az adott gyakorlat elhelyezkedik. Ez a tanulmány leginkább az informalitás jelenségének már megfogalmazott tulajdonságait és ezeknek a tulajdonságoknak az egyvelegét szerette volna összegyűjteni. Egy sor megközelítést, elemzési lehetőséget kínál azok számára, akik a jelenséget szeretnék vizsgálni.

■ JEGYZETEK

1. Sahlins, Marshall: *Törzsek*. In: Service, E. – Sahlins M. D. Wolf E. R. (szerk.): *Vadászok, törzsek, parasztok*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1973; Rév István: *Az atomizáció előnyei*. Replika 1996. 23–24. sz. 141–158.
2. Hajdú Parkas Zoltán: *Csiki kaláka*. Pro-Print Könyvkiadó, Csikszereda, 1995.
3. Scott, C. James: *Weapons of the Weak*. Everyday Forms of Peasant Resistance. Yale University Press, New Haven and London, 1985. Uő: *Domination and the Arts of Resistance, Hidden Transcripts*. Yale University Press, New Haven and London, 1990.
4. Helmke, Gretchen – Levitsky, Steven: *Informal Institutions and Democracy: Lessons from Latin America*. John Hopkins University Press, Baltimore, 2006.
5. Kiss Ágnes: *Finomhangolás*. Koordináció és kontroll a szovjet típusú cenzúra-rendszerekben. Romániai példák (1949–1989). Erdélyi Múzeum-Egyesület – Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár 2022.
- Alena Ledeneva: *Global Encyclopaedia of Informality. Understanding Social and Culture Complexity*.
6. Alena Ledeneva: *Global Encyclopaedia of Informality. Understanding Social and Culture Complexity*. Volume I. London, 2018. (A továbbiakban Ledeneva I.) Uő: *Global Encyclopaedia of Informality. Understanding Social and Culture Complexity*. Volume II London 2018. (A továbbiakban Ledeneva II Ha az túlzásnak is hangzik a kijelentés – az informalitás rendezetlen természete – az mindenképp látszik, hogy a jelenségről való társadalomtudományos tudás mindenképp rendezetlen.
7. Ledeneva I.: i. m.; Morris, Jeremy – Polese, Abel: *The Informal Post-Socialist Economy: Embedded Practices and Livelihoods*, Routledge, New York, 2014.
8. Mindezekkel együtt az informalitás társadalmanként és korszakonként eltérő lehet. Polese, Abel – Kovács Borbála – Jancsics Dávid: *Az „állam ellenére” és az „államon túl” megvalósuló informális gyakorlatok ártalmas és ártalmatlan természete: magyarországi és romániai példák*. Szociológiai Szemle 2016. 26. évf. 2. sz. 44–70.
9. A teljesség igénye nélkül.
10. Kiss: i. m.; Ledeneva I.: i. m.; Misztal, A. Barbara: *Informality. Social Theory and Contemporary Practice*, Routledge, London, 2000.
11. Polese–Kovács–Jancsics: i. m.; Ledeneva I.: i. m.; Misztal: i. m.; Morris – Polese: i. m.
12. Itt a gyergyói térség kerül fókuszba, ebben a doktori disszertációm (*Informalitás, önszerveződés, kvázi-nyilvánosság. Kultúra, sport, hétköznapi diskurzusok, egyházi ünnepek és szórakozás a Gyergyói-medencében az 1970-1980-as években*) keretében megvalósult kutatás részeit szemléltetem, melynek fő témája Gyergyói-medencében az 1970–1980-as években megélt mindennapi életemények rekonstruálása.
13. Hart, Keith: *Informal income opportunities in urban employment in Ghana*. Journal of Modern African Studies 1973. Vol. 11. Issue 1. 61–89.
14. Castells, Manuel – Portes, Alejandro: *World underneath: the origins, dynamics, and effects of the informal economy*. 12–15, 32. In: Castells, M. – Portes, A. (Eds), *The Informal Economy: Studies in Advanced and Less Developed Countries*. John Hopkins, Baltimore, 1989.
15. Katsenelinboigen, A.: *Coloured markets in the Soviet Union*. Europe-Asia Studies 1977 Vol. 29. Issue 1. 62–85.; Grossman, G.: *2nd economy of the USSR*. Problems of Communism 1977. Vol. 26. Issue. 5. 25– 40.; Grossman, Gregory: *Informal Personal Incomes and Outlays of the Soviet Urban Population*. 150–173. In: Castells, M. – Portes A. – Benton, A. L.: *The Informal Economy. Studies in Advanced and Less Developed Countries*. John Hopkins University Press, Baltimore and London, 1989.; Sampson, S. L.: *The second economy of the Soviet Union and Eastern Europe*. The Annals of the American Academy of Political and Social Science 1987. Vol. 493. Issue 1. 120–136.

16. Grossmann: i. m. 151–153.
17. Ledeneva I.: i. m. 1–2.
18. Round, John – Williams, C. Colin – Rodgers, Peter: *Everyday tactics and spaces of power: the role of informal economies in post-Soviet Ukraine*. Social & Cultural Geography 2008 Vol. 9 Issue 2. 172–181. <http://dx.doi.org/10.4324/9780203768969>; Uő: *Coping with the social costs of 'transition': everyday life in Post-Soviet Russia and Ukraine*. European Urban and Regional Studies 2010 Vol. 17. Issue 2. 184–190. <http://dx.doi.org/10.1177/0969776409356158>
19. Morris – Polese: i. m. 8; Polese, Abel – Morris, Jeremy – Kovács Borbála: „States” of informality in post-socialist Europe (and beyond), *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe* 2014 Vol. 24. Issue 3. 184. <http://dx.doi.org/10.1080/0965156X.2016.1261216>; Polese, Abel – Urinbojev, Rustamjon: *Informality currencies: a tale of Misha, his brigada and informal practices among Uzbek labour migrants in Russia*. Journal of Contemporary Central and Eastern Europe 2016 Vol. 24. Issue 3. 192. <http://dx.doi.org/10.1080/0965156X.2016.1261215>; Sindzingre, Alice: *The relevance of the concepts of formality and informality: a theoretical appraisal*, Oxford Scholarship Online, September 6. 2006.
20. A *blat* jelenségét azért emeltem ki a többi, a kötetben elhangzó informális gyakorlat közül (Brazíliában *jeitinho*, Bulgáriában *vruzki*, Kazahsztánban *agashka*, Indiában *jaan-pehchaan*, Nigériában *egunje* stb.), mert a szovjet elnyomó rendszer hívta életre, ezzel együtt a legtöbb hasonlóságot is ez a kifejezés mutat az általam kapott helyi példák között.
21. Ledeneva, Alena: *Russia's Economy of Favours: Blat, Networking, and Informal Exchange*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998, 11–38.; Uő: “Blat” and “Guanxi”: *Informal Practices in Russia and China*. Comparative Studies in Society and History 2008. Vol. 50. Issue 1. 119–127. <https://doi.org/10.1017/S0010417508000078>; Ledeneva I.: i.m. 40–42.
22. Wamsiedel, Marius: *Blat* (Romania). 188–189. In: Ledeneva, Alena: *Global Encyclopaedia of Informality. Understanding Social and Cultural Complexity*. Volume II London, UCL Press. 2018.
23. Stoica, Constantin Augustin: *Old Habits Die Hard? An Exploratory Analysis of Communist-Era Social Ties in Post-Communist Romania*. European Journal of Science and Theology 2012 Vol.8. 172–175.
24. Round, John – Williams, C. Colin – Rodgers, Peter: *Everyday tactics and spaces of power: the role of informal economies in post-Soviet Ukraine*. Social & Cultural Geography 2008 Vol. 9 Issue 2. 191. <https://doi.org/10.1080/14649360701856110>
25. Misztal: i. m. 206–214.
26. Ledeneva: i. m. 3.
27. Danyi Gábor – Vigvári András: *Túlélés, ellenállás, adaptáció: informális gyakorlatok Magyarországon és Lengyelországban*. Replika 2019 112. sz. 11–31. DOI: 10.32564/110.2; Ledeneva I.: i. m.
28. Roy, Ananya – AlSayyad, Nezar: *Urban informality: Transnational perspectives from the Middle East, South Asia and Latin America*. Lexington Books, Lanham, MD 2004.; De Soto, Hernando: *The Other Path: The Invisible Revolution in the Third World*. Harper and Row, New York, NY, 1989. Uő: De Soto, Hernando: *The mystery of capital: Why capitalism triumphs in the West and fails everywhere else*. New York: Basic Books, 2000.
29. Roy, Ananya: *Urban Informality: Toward an Epistemology of Planning*. Journal of the American Planning Association 2005. Vol. 71. Issue 2., 148. <https://doi.org/10.1080/01944360508976689>
30. Portes, Alejandro – Böröcz József: *The Informal Sector under Capitalism and State Socialism: A Preliminary Comparison*. Social Justice 1988 Vol. 15 Issue 3/4. 21–22.; Böröcz József.: *Informal Rules. East European Politics and Societies* 2000. Vol. 14. Issue 2. 351. <https://doi.org/10.1177%2F0888325400014002006>.
31. Parthasarathy, Devanathan: *Rethinking Urban Informality Global Flows and the Time-Spaces of Religion and Politics*. International Conference on “Urban Aspirations in Global Cities, 9–12 August 2009, Max Planck Institute for the Study of Religious and Ethnic Diversity, Göttingen, Germany, 2009. 3–8.
32. Erre példákat a székellyföldi vonatkozású alfejezetben hozok.
33. Alena Ledeneva II. i. m. 3–7.
34. Uo. 1.
35. Uo. 9–13.
36. Henig, David – Makovicky, Nicolette: *Introduction: economies of favours*. 125–127. In: Alena Ledeneva (2018a): *Global Encyclopaedia of Informality. Understanding Social and Cultural Complexity*. UCL Press, London, 2018.
37. Ledeneva I.: i. m. 213–217.

38. Uo. 213; Gordy, Eric: *Introduction: group identity and the ambivalence of norms*. 218–219. In: Alena Ledeneva (2018a): *Global Encyclopaedia of Informality. Understanding Social and Cultural Complexity*. UCL Press, London, 2018.
39. Alena Ledeneva II. i. m. 3–7.
40. Alena Ledeneva II. i. m. 3.; Radnitz, Scott: *Conclusion: how do tools of evasion become instruments of exploitation?* 151–153. In: Alena Ledeneva: *Global Encyclopaedia of Informality. Understanding Social and Cultural Complexity*. Volume II. UCL Press, London, 2018.
41. Semenova, Elena: *Coclsion: Do patron-client relationships affect complex societies?* 403–408. In: Alena Ledeneva *Global Encyclopaedia of Informality. Understanding Social and Cultural Complexity*. Volume II. UCL Press, London, 2018.
42. Böröcz József: *Kistérsadalom – kiskapuk*. Replika 2019. 112. évf. 11. sz. 123–143. DOI: 10.32564/112.11; Sik Endre: *Egy ló-öszvér lovakról és szamarakról*. Adalék a második gazdaság eszmetörténetéhez. *Közgazdasági Szemle* 1996. XLIII. évf. július–augusztus 704–725.; Rév István: *Az atomizáció előnyei*. Replika 1996 23–24. sz. 141–158.; Szeleinyi Ivain: *Harmadik út. Polgárosodás a videiki Magyarországon*. Akadémiai Könyvkiadó, Budapest, 1992.
43. Danyi-Vigvári: i. m. 15–27.
44. Böröcz József: i. m. 123–143. Ez a tanulmány már jóval korábban, húsz évvel ezelőtt megjelent angolul és magyarul is.
45. Uo.126–136.
46. Oláh Sándor: *Csendes csatátér*. Kollektivizálás és túlélési stratégiák a két Homoród mentén (1949–1962). Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2001, 190–255.
47. Szabó Á. Töhötöm: *Kooperáló közösségek*. Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2009, 194–197.
48. Kiss: i. m. 50–52.
49. Verdery, Katherine: *What Was Socialism and What Comes Next?* Princeton University Press, Princeton, 1996.
50. Verdery, Katherine: *Compromis și rezistență: cultura română sub Ceaușescu*. Humanitas, București, 1994.
51. Bodó Julianna: *A formális és informális szféra ünneplési gyakorlata az 1980-as években*. Scientia Humana, Budapest, 2004, 56–63.
52. Kovács Eszter: *Nyilvánosság a diktatúrában*. Elbeszéléstörténetek a Gyergyói-medence kulturális életéről. *Jel-Kép* 2020, 2. sz. 103 –104. <https://doi.org/10.20520/JEL-KEP2020.2.91>; Uő: *Informalitás, önszerveződés, kvázi-nyilvánosság. Kultúra, sport, hétköznapi diskurzusok, egyházi ünnepek és szórakozás a Gyergyói-medencében az 1970–1980-as években*, Doktori disszertáció, 2021. 68–70.
53. Uő: *Informalitás, önszerveződés, kvázi-nyilvánosság. Kultúra, sport, hétköznapi diskurzusok, egyházi ünnepek és szórakozás a Gyergyói-medencében az 1970–1980-as években*, Doktori disszertáció, 2021. 96–100.
54. Matei Alexandru: *O tribuna? captivanta?. Televiziune, ideologie, societate În România socialista? (1965–1983)*. (A Captivating Tribune. Television, Ideology, Society in Socialist Romania 1965–1983). București: Curtea Veche, 2013.
55. Kovács Eszter: *„A Dalmát kiskutyát is megnéztük volna ötször és tízszer”* A videózás jelensége a Gyergyói-medencében az 1980-as években. *Erdélyi Társadalom* 2022. 19. évf. 1. sz. 74–77, 88–89. DOI: 10.17177/77171.257